

تاریخ دریافت : ۹۶/۰۸/۰۹

تاریخ پذیرش : ۹۶/۱۱/۲۳

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Metalwork motifs of the Western part of Iran (13th and 14th Centuries) in
two samples of Reza Abbasi Museum "Basin and tray"
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

بررسی نقوش فلزکاری غرب ایران (قرن ۷ و ۸ ه.ق) با تأکید بر دو اثر موزه رضا عباسی «لگن و مجمعه»

یگانه گوران*

آراز نجفی**

محمود طاووسی***

چکیده

بر اساس شواهد مادی و منابع مکتوب موجود، سهم و نقش فلزکاری خراسان به ویژه در قرن ۶ ه.ق که یکی از فعال‌ترین و برجسته‌ترین مکاتب فلزکاری در دوره اسلامی بوده در بروز تحولات اساسی در فن ساخت و تزیین آثار فلزی مشخص شده و جایگاه ممتازی به آن بخشیده است. بعد از حمله ویرانگر مغول و نابودی خراسان و فرار هنرمندان به سوی غرب، مکتب موصل در شمال عراق به همان جایگاه رفیعی رسید که پیشتر متعلق به خراسان بزرگ بود. گرچه تا آخر سده ۷ ه.ق سبک مسلط بر فلزکاری ایران در تلفیقی از سبک‌های ایرانی و موصلی است لیکن شهرت آثار موصلی سبب شد که به اشتباه غالب اشیاء نفیس تولید شده در آن مقطع زمانی را موصلی بدانند. در حالی که بخش گسترده‌ای از نقوش و مضامین تزیینی راه یافته در این حوزه به واقع نمودی از استمرار تجارب هنرمندان ایرانی اسلامی با هویتی نوگراست که هنرمندان با توجه به فرهنگ عصر و منطقه خویش از آنها بهره گرفتند.

از این رو به ارزیابی و بررسی مضامین، نقوش تزیینی و فرم دو نمونه ی فلزی (لگن و مجمعه) موزه رضاعباسی پرداخته‌ایم تا با وجود برخی ویژگی‌های مشترک سبک خراسان و موصل، اصالت ایرانی آنها را اثبات کنیم. این مقاله با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای با هدف تعیین خاستگاه دو اثر فلزی قرن ۷ و ۸ ه.ق موزه رضا عباسی و همچنین تحلیل جداگانه مضامین و نقوش تزیینی، در صدد یافتن پاسخ قانع کننده و مستدل برای اصالت ایرانی و تداوم سبک خراسانی در هر یک از آثار فوق است. نتیجه یافته‌ها نشان می‌دهد به رغم استفاده از برخی عناصر تزیینی غیر بومی در این آثار، انتساب آنها به خارج از مرزهای امروزی ایران توجیه پذیر نبوده و از نظر نویسندگان این مقاله آثار مذکور در غرب ایران تولید شده‌اند.

واژگان کلیدی

موزه رضا عباسی، مکتب فلزکاری خراسان، موصل.

* دانشجوی دکترای باستان‌شناسی (دوران اسلامی)، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران. yegane.gooran@gmail.com
** استادیار دکتری تخصصی دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران. نویسنده مسئول ۰۹۱۲۱۴۲۵۴۸۹ araz.najafi@vatanmail.ir
*** استاد تمام گروه زبان باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

مقدمه و بیان مسئله

حمله مغول به ایران در قرن هفتم ه.ق بر اساس شواهد مادی و منابع مکتوب موجود یکی از ویران کننده ترین، یورش های تاریخ ایران را رقم زد. در پی این یورش شکاف و فاصله ای به مدت یک قرن در مسیر صنعت و هنر فلزکاری ایران به وجود آمد. مکتب درخشان فلزکاری خراسان رفته رفته با شروع جنگ های خونین و زد و خوردهای محلی و هجوم اقوام مهاجم نظیر حمله مغولان به خراسان و ایران دچار آشفتگی شد و هنرمندان فلزکار خراسانی مجبور به ترک وطن خود شدند و در سایر شهرها مانند زنجان، بروجرد، همدان، تبریز و به ویژه در شهر موصل که در آن روزگار بخشی از حوزه تمدنی و جغرافیایی ایران محسوب می شد، اقامت گزیدند (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۴۱). از ربع دوم قرن ۷ ه.ق مهم ترین مرکز فلزکاری، شهر موصل بود. شهرت اولیه این مرکز را می توان مرهون جذب صنعت کاران خراسانی دانست که قبل از حمله مغول در دهه ۶۱۷ ه.ق به سمت غرب گریخته بودند (برند، ۱۳۸۳: ۱۰۶). هر چند که تزئینات بسیار متنوع موصل، گستره ای وسیع تر از فلزکاری خراسان را شامل می شود (وارد، ۱۳۸۴: ۸۱).

به دلیل اوضاع نابسامان اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ایران (قرن ۷ ه.ق) سبک مسلط بر فلزکاری آن تلفیقی از سبک های ایرانی و موصلی بود (شراتو، ۱۳۸۷: ۲۹). سنت رایجی در تاریخ هنر اسلامی وجود دارد که هرگاه شهری یا مکتبی در عرصه هنری خاصی به شهرت برسد، اصالت آثار مناطق دیگر را تحت الشعاع قرار می دهد. به نظر می رسد طبق همین سنت آثار به جای مانده از این بازه زمانی را که بخش گسترده ای از مبانی و اصول، تکنیک ها و نقوش کاربردی اش ریشه در مکتب خراسان دارد، به اشتباه دنباله روی مطرح ترین مکتب وقت یعنی مکتب موصل قلمداد کرده اند. در نیمه اول قرن ۸ ه.ق فلزکاری ایران به مرحله جدیدی گام نهاد. آثار فلزی ویژگی های ایرانی خود را مطابق با مکتب خراسان به دست آوردند و خصوصیات خاص فرهنگی مقتضی زمان را نیز بدان افزودند تا به نوعی هویت مستقل دست یابند. یعنی نفوذ هنر فلزکاری ایرانی از خراسان آغاز شد و به مناطق هم جوار خود نفوذ کرد و دگر بار از نواحی غرب کشور به ایران بازگشت و در فارس و خراسان مجددا رونق یافت (وارد، ۱۳۸۴: ۶). هدف مقاله پیش رو از بررسی و مطالعه شکل، محتوا مضامین و عناصر تزئینی دو اثر فلزی لگن و مجمعه (قرن ۷ و ۸ ه.ق) موزه رضا عباسی اثبات ارتباط غیر قابل گسست با مکتب خراسان و اصالت ایرانی آنها و پاسخ به این دو پرسش است: - ویژگی ها و شاخصه های نقوش تزئینی فلزکاری در غرب ایران (سده ۷ و ۸ ه.ق) کدام است؟

- ویژگی ها و اصالت هنری این آثار و تعلق و ارتباط آنها با

مکتب فلزکاری خراسان و فرهنگ موصل کدام است؟

پیشینه تحقیق

موزه رضا عباسی از غنی ترین مجموعه های تاریخی - فرهنگی ایران است که با کنار هم قرار دادن هنر و تاریخ دست مایه های به یادگار مانده از ذوق سلیم و مهارت هنرمندان این مرز و بوم را از دوره ما قبل تاریخ تا قرن ۱۳ ه.ق در معرض دید عموم قرار داده است. در تالار اسلامی موزه بخش آثار فلزی، اشیای نفیسی به نمایش در آمده اند. با مراجعه به آرشیو اطلاعات موزه مشخص شد که تاکنون مطالعه و پژوهشی جامع در حوزه هنر فلزکاری روی اشیاء فلزی موزه رضاعباسی صورت نپذیرفته است. شهرام حیدرآبادیان در کتاب «شکوه فلز» منتخبی از اشیاء فلزی موزه رضا عباسی را گردآوری کرده و به تصویر در آورده است. وی تصویر لگن و مجمعه مورد پژوهش این مقاله را در بخش دوره اسلامی کتاب خود گنجانده و در معرفی آنها به درج دوره زمانی، شیوه ساخت، جنس فلز بسنده کرده و تحلیلی در زمینه ویژگی های مضامین، نقوش تزئینی و انتساب آنها به مکتب یا فرهنگ خاص ارایه نمی دهد.

آشنایی با مکتب خراسان

منطقه خراسان بزرگ، یکی از مراکز عمده فلزکاری در دوره ساسانی بوده است و در دوره اسلامی، هنرمندان با پیشینه ای که از این هنر داشتند و تأثیرپذیری از آیین اسلام به ساختن اشیاء فلزی از آلیاژهای مختلف با ترکیبات گوناگون ادامه دادند. هنر فلزکاری ایران به ویژه در قرن های میانی اسلامی با نام خراسان پیوند خاصی داشته و از همین رو دارای ارج و اعتبار شده است. مفرغینه های خراسان تقریباً از قرن ۳ و ۲ ه.ق روند کیفی صعودی داشته و به تدریج در دوره سلجوقی کالای برتر بازار تولیدات فلزی ایران و حتی نواحی هم جوار غربی و شمال غربی را نیز شکل داده است (افروند، ۱۳۸۵: ۸۶-۷۴). تحولات به وجود آمده در فن، شکل و نقوش تزئینی هنر فلزکاری به خصوص در ناحیه خراسان که خود سابقه دیرینی در فلزکاری داشت چنان خاص این خطه بود که بر آن نام مکتب خراسان نهادند. مکتبی چنان پر آوازه که حمدالله مستوفی جغرافی دان قرن ۷ ه.ق بدان اشاره کرده و ظروف نقره کوب هرات را می ستاید (استرانگ، ۱۹۳۰: ۳۲۵). در این مکتب با حفظ سنت های پیشین فلزکاری، در ساخت و تزئین اشیاء تنوع و ابداعاتی پدید آمد. این تنوع در شکل، مضامین و تزئین تنگ ها، کاسه ها، پی سوزها و ... قابل ردیابی است. برای مطالعه آسان و آشنایی بیشتر، خصوصیات و ویژگی های فلزکاری مکتب خراسان در جدول ۱ طبقه بندی شده است.

جدول ۱. ویژگی‌های فلزکاری مکتب خراسان. مأخذ: نگارندگان.

ویژگی های فلزکاری مکتب خراسان	
جنس فلز مصرفی	طلا، نقره، مس، آهن، سرب و قلع (وارد، ۱۳۸۴: ۲۸)
تکنیک ساخت	قالب های باز ریخته گری قالب های بسته چکش کاری (فلزکاری ورقه‌ای) دوات گری (همان : ۳۵)
تکنیک اجرای تزیینات	قلم زنی: قبل از میانه سده ۶ ه.ق از فنون رایج تزیین بر روی برنج و مفرغ بود. برجسته کاری: فن معمولی برای آیینها و هاوونها بود(اتینگهاوزن، ۱۳۷۸: ۵۰۷). حکاکی مشبک کاری: برای شمعدان‌ها، پایه سینی‌ها و بخوردان‌ها استفاده می‌شد (همان). ترصیع سبیه قلم میناکاری قالبی (سید صدر، ۱۳۸۳: ۷۲۲) چکش کاری تراش کاری (قاشقی تراشی نوعی از چکش کاری است) کوفته گری (فولاد سازی) (افروغ، ۱۳۸۹: ۵۸) نقش کوبی وکنده کاری مدل مومی یا سفالی اصلی (وارد، ۱۳۸۴: ۳۷) گوژ کاری (روی ورق نقره،.....) (فریه، ۱۳۷۴: ۵۰) ملیله کاری (پوپ، ۱۳۸۵: ۲۸۸۲) استفاده از خمیر برای برجسته کردن تزیین حکاکی و اشیای نقره و مفرغ (شیروانی، ۱۳۷۹: ۱۶۶) نقوش محصور در کادرهای هندسی یا کادرهای بازو بندی (نقش مختص خراسان) (لک پور، ۱۳۷۵: ۱۲) هندسی نقوش قبه مانند مسطح (شیروانی، ۱۳۷۵: ۲۰۶) نقوش هندسی نقطه چین با نقش دایره، لوزی، نیم دایره،..... با نقش پیچیده و گره بندی (لک پور، ۱۳۷۵: ۱۲) نقش گل گندم نقش متراکم اسلیمی های تزیینی همراه واگیره‌های تکرار شونده نقش گل هفت پر (مختص خراسان) (اتینگهاوزن، ۱۳۷۸: ۵۰۸) نقش غنچه ی لوتوس نقش شکوفه های دوبرگی گیاهی نقش قاب مانند به شکل مخروط لوتوس و دارای نقوش اسلیمی نقش نخل با پنج گل برگ (شیروانی، ۱۳۷۹: ۱۶۵) نقش بیچک ها و برگ مو (که به صورت ردیف‌های اصلی نقوش و یا زینت بخش زمینه نقوش دیگرند)
تزیینات	تزیینات

نقش پرندگان کوچک که گاهی در یک ردیف تکرار می‌شوند.

نقش عقاب و شیر

نقش خرگوش با گوش‌های بلندتر از حد معمول (نقش مختص خراسان). در بعضی نقوش سه خرگوش که گوش‌هایشان به هم می‌رسد ترسیم شده است (شیروانی، ۱۳۷۹: ۱۸۵).

حیوانی

نقش حیوانات بال‌دار، ابوالهول و جانوران ترکیبی

نقش حیوانات در حالت‌های مختلف (به صورت قرینه، تعقیب و گریز، پشت سر هم در انواع اهلی و وحشی) (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۱۵).

استفاده از نقوش انسانی در صحنه‌های مختلفی چون نوازندگی، نوشندگی، سوارکاری، صحنه‌های شکار، صحنه‌های جلوس بر تخت، صحنه‌های اساطیری و داستانی

استفاده از خورشید صورت انسانی به همراه صور فلکی

انسانی

استفاده از هاله‌ای دور سر انسان‌ها در صحنه‌هایی که زندگی روزمره و اشخاص را در حالت‌های

مختلف (همراه با ابزار آلات و وسایل کار و ظروف آشپزخانه) به تصویر کشیده‌اند.

کتیبه‌هایی که به صورت نواری دور تا دور شانه، لبه، بدنه و پایین طرف را در بر می‌گیرند.

تزیینات نقوش تزیینات

کتیبه‌هایی به صورت قاب‌های لوتوس که در داخل آنها نقوش اسلیمی وجود

دارد (شیروانی، ۱۳۷۹: ۱۶۵).

شکل کتیبه

کتیبه‌هایی که به شکل یک مستطیل و یا بیضی با ترنج به صورت متداخل و یا یک در میان تکرار می‌شوند.

متن کتیبه‌ها در این زمان شامل دعا، آیات قرآنی، اندرز، حدیث به

خط عربی و اشعار با نوشتار فارسی است (احسانی، ۱۳۸۴: ۱۸۹-۱۸۶).

محتوای کتیبه

در سبک خراسانی که می‌خواستند متن دعا را به صورتی پر قدرت و با حرمت

بیشتر به بیننده القا کنند، کتیبه‌ها به خط کوفی بود.

حروف بلند در خط کوفی نظیر الف و ل در بعضی از نوشته‌های ظروف متعلق به

این مکتب بلندتر از حد معمول است.

گاهی انتهای حروف به سر انسان یا حیوان ختم می‌شود (اتینگهاوزن، ۱۳۷۸:

۵۰۸).

کتیبه

نوع خط کتیبه گاهی به جای دعا برای صاحب شیء طلب بخت و اقبال بلند و ثروت و سرنوشت

بهتری می‌کردند و این گونه کتیبه‌ها بیشتر به خط ثلث یا نسخ بود (همان

۱۳۸۹-۱۸۶).

توصیف نقوش ترسیم شده بر روی لگن

از نقطه مرکزی تا قسمت پیرامونی لگن نقوش چهار حیوان انسان سر، گل‌های نیلوفر، رشته مروارید گیس‌باف‌ها، اسلیمی‌ها، ترنج‌های گرد و کوچک حاوی گل چند برگی، کتیبه‌هایی به خط ثلث و گره‌داری که به سر انسان ختم می‌شوند و شش ترنج گرد با مضمون احترام و پیکره‌های انسانی در حال نواختن موسیقی ترسیم شده‌اند. ضمناً در

معرفی لگن برنجی موزه رضا عباسی

لگن برنجی با شماره ۱۰۵۳ در موزه رضا عباسی به شیوه چکش‌کاری، قلم‌زنی و نقره‌کوبی با ارتفاع ۱۱ سانتی‌متر و قطر دهانه ۴۴/۵ سانتی‌متر در قرن ۷ ه. ق ساخته شده است. شکل خاص و حاشیه کنگره‌دار آن، احتمالاً برگرفته از آثار فلزی مربوط به قرن ۶ و اوایل قرن ۷ ه. ق است (تصویر ۱)؛ (جدول ۲).

تصویر ۱. لگن برنجی، تکنیک چکش کاری، قلم زنی و نقره کوبی، قرن ۷ ه.ق. با شماره ۱۰۵۳ در موزه رضا عباسی مأخذ: نگارندگان.

منسوجات، بناها و فلزات داشته است. وجود گل‌های چند برگی که از ویژگی‌های مخصوص و نشانه فلزکاری خراسان به شمار می‌رود، تداوم و پیوستگی به کارگیری این نقش را نشان می‌دهد. در شیوه ترسیم آن نسبت به قرن ۶ ه.ق تفاوت عمده‌ای به چشم نمی‌خورد. نقش رشته مروارید از جمله نقوش معروف در آثار فلزی، بناها و پارچه‌های ساسانی است: ۱. نمونه‌های متعددی از فلزکاری سده ۶ ه.ق در خراسان و سده ۷ ه.ق از فلزکاری سایر نقاط ایران را می‌توان برشمرد که مزین به نقش مذکورند. نقش بعدی از نوع کتیبه‌های معروف به انسان سر است که از بارزترین ویژگی‌های فلزکاری خراسان محسوب می‌شود. این شیوه خوش‌نویسی مخصوص فلزات دوره سلجوقی در قرن ۵ و ۶ ه.ق می‌شود (توحیدی، ۱۳۹۴: ۲۳۰). استفاده از این گونه کتیبه‌های تزئینی از قرن ۸ ه.ق قمری رو به زوال رفت (جدول ۳).

با پذیرش دلایل مطروحه درباره ریشه‌دار بودن نقش‌های مذکور در هنر فلزکاری ایران باستان و فلزکاری خراسان و شمال شرق ایران در سده ۶ ه.ق و حتی قبل از آن، می‌توان گفت به جز نقش و درون‌مایه احترامه نه شیوه اجرای آن، عنصری که ذاتا موصلی بوده و رابطه ماهوی با موصل داشته باشد دیده نمی‌شود.

با پذیرش دلایل مطروحه درباره ریشه‌دار بودن نقش‌های مذکور در هنر فلزکاری ایران باستان و فلزکاری خراسان و شمال شرق ایران در سده ۶ ه.ق و حتی قبل از آن، می‌توان گفت به جز نقش و درون‌مایه احترامه نه شیوه اجرای آن، عنصری که ذاتا موصلی بوده و رابطه ماهوی با موصل داشته باشد دیده نمی‌شود.

با پذیرش دلایل مطروحه درباره ریشه‌دار بودن نقش‌های مذکور در هنر فلزکاری ایران باستان و فلزکاری خراسان و شمال شرق ایران در سده ۶ ه.ق و حتی قبل از آن، می‌توان گفت به جز نقش و درون‌مایه احترامه نه شیوه اجرای آن، عنصری که ذاتا موصلی بوده و رابطه ماهوی با موصل داشته باشد دیده نمی‌شود.

با پذیرش دلایل مطروحه درباره ریشه‌دار بودن نقش‌های مذکور در هنر فلزکاری ایران باستان و فلزکاری خراسان و شمال شرق ایران در سده ۶ ه.ق و حتی قبل از آن، می‌توان گفت به جز نقش و درون‌مایه احترامه نه شیوه اجرای آن، عنصری که ذاتا موصلی بوده و رابطه ماهوی با موصل داشته باشد دیده نمی‌شود.

با پذیرش دلایل مطروحه درباره ریشه‌دار بودن نقش‌های مذکور در هنر فلزکاری ایران باستان و فلزکاری خراسان و شمال شرق ایران در سده ۶ ه.ق و حتی قبل از آن، می‌توان گفت به جز نقش و درون‌مایه احترامه نه شیوه اجرای آن، عنصری که ذاتا موصلی بوده و رابطه ماهوی با موصل داشته باشد دیده نمی‌شود.

با پذیرش دلایل مطروحه درباره ریشه‌دار بودن نقش‌های مذکور در هنر فلزکاری ایران باستان و فلزکاری خراسان و شمال شرق ایران در سده ۶ ه.ق و حتی قبل از آن، می‌توان گفت به جز نقش و درون‌مایه احترامه نه شیوه اجرای آن، عنصری که ذاتا موصلی بوده و رابطه ماهوی با موصل داشته باشد دیده نمی‌شود.

با پذیرش دلایل مطروحه درباره ریشه‌دار بودن نقش‌های مذکور در هنر فلزکاری ایران باستان و فلزکاری خراسان و شمال شرق ایران در سده ۶ ه.ق و حتی قبل از آن، می‌توان گفت به جز نقش و درون‌مایه احترامه نه شیوه اجرای آن، عنصری که ذاتا موصلی بوده و رابطه ماهوی با موصل داشته باشد دیده نمی‌شود.

دیواره و لبه منحنی کنگره‌دار و هجده وجهی ظرف خطوط عمودی کشیده منتهی به سر انسان و تکرار کتیبه گره‌دار انسان سر به صورت یک در میان به نمایش در می‌آیند.

بررسی و تحلیل نقوش

در کارهای فلزی دوران اسلامی (خصوصاً در دوران میانی اسلام) نقوش حیوانات و موجودات خیالی یکی از مهم‌ترین نقوش به شمار می‌رفت.

بسیاری از این حیوانات افسانه‌ای به سبک سنتی ایران باستان نقش شده‌اند (توحیدی، ۱۳۹۴: ۲۲۹). آثار فلزی مکتب خراسان نیز به کرات دارای تصاویری از این دست است. چهار حیوان انسان سر (اسفکنکس) با تاجی بر سر و هاله پیرامونی‌شان در لگن مذکور، نسبت به موجودات خیالی مرسوم در دوره سلجوقی نرم و طبیعی‌تر به نظر می‌رسند.

نقش گل نیلوفر که به صورت یک در میان کنار اسفکنکس‌ها قرار گرفته به شیوه چینی نقره‌کوبی شده است. وارد این نوع پیرایه را اقتباسی از هنر تزئینی چین بر می‌شمارد که بر اساس تجارت ایران با چین تأثیر آن بر روی فلزکاری پارچه‌بافی و ظروف چینی به وضوح قابل مشاهده است (وارد، ۱۳۸۴: ۹۷). گرچه گستره و رواج نقش گل نیلوفر به سبک چینی روی اشیاء فلزی از قرن ۷ ه.ق صورت می‌پذیرد اما در دوره هخامنشی و ساسانی و حتی اوایل دوره اسلامی این نقش با اندکی تفاوت، به عنوان یک نماد، کاربری تزئینی بر روی

جدول ۲. تصویر لگن‌های مشابه به لحاظ شکل با لگن ۱۰۵۳ موزه رضا عباسی. مأخذ: نگارندگان.

نوع ظرف	تاریخ احتمالی	اطلاعات اثر	تصویر اثر
لگن	قرن ۶ ه.ق	جنس برنز، تزیینات حکاکی محل نگهداری مخزن موزه خراسان	
لگن	قرن ۶ ه.ق	جنس برنز، تزیینات حکاکی محل نگهداری موزه ملی	
لگن	قرن ۷ ه.ق	جنس برنج، تزیینات حکاکی و نقره کوبی محل نگهداری موزه رضاعباسی	
لگن	قرن ۸ ه.ق	جنس برنج، تزیینات مرصع کاری و نقره کوبی، محل نگهداری موزه متروپلیتن	

شاخص‌ترین نقوش تزیینی ظرف به ترنج‌هایی با مضامین جنبه‌هایی از زندگی و روابط عمومی و درباری تعلق دارد. محتوی ترنج‌های دوازده گانه ظرف شامل نقش امیری سواره در حال شکار آهو، بانوی آینه به دست همراه با ملازم جنگجویی سواره در حال نبرد با جنگجویی پیاده، نوازندگان و آوازخوانان همراه با آلات مختلف موسیقی سلطان با جامی در دست به همراه ملازم، بازی چوگان، بهرام گور به همراه آزاده، شخص ظاهراً متمولی نشسته بر کجاوه و صحنه‌ی اعطای هدیه است. در حد فاصل ترنج‌ها گل‌های شعاعی به چشم می‌خورد. پس زمینه ترنج‌های دوازده گانه با انبوهی از خطوط هندسی زینت یافته است. حاشیه مجموعه دارای

معرفی مجموعه مفرغی موزه رضا عباسی

مجموعه مفرغی با شماره ۱۱۰۹ در موزه رضا عباسی به روش ریخته‌گری با ارتفاع ۴/۵ سانتی‌متر و قطر لبه ۱۶۰ سانتی‌متر در قرن ۷ و ۸ ه. ق ساخته شده و دارای تزیینات نقره‌کوبی و کنده‌کاری است (تصویر ۲)؛ (جدول ۶).

توصیف نقوش ترسیم شده بر روی مجموعه

در مرکز ظرف یک شمسه دوازده ضلعی همراه با نقوش مرغی، هندسی و گیاهی طراحی شده است. حول شمسه مرکزی ابتدا ردیفی از حیوانات دونده، ترنج‌های کوچک حامل نقوش گیاهی، سپس زنجیره هندسی به چشم می‌خورد.

جدول ۳. تطبیق نقوش لگن موزه رضا عباسی با نقوش مکتب خراسان و ایران باستان. مأخذ: نگارندگان.

توضیحات	تصویر قسمتی از نقش در مکتب خراسان و یا ایران باستان	توضیحات	طرح اثر	تصویر قسمتی از اثر
تصویر حیوان خیالی انسان سر، مشبک کاری در پایه شمعدان قرن ۵۶ق.		تصویر و طرح حیوان خیالی انسان سر کنده کاری و نقره کوبی		
تصویر گل نیلوفر در سرستون کاخ فیروزآباد دوره ساسانی		تصویر و طرح گل نیلوفر، نقره کوبی		
تصویر کتیبه تزئینی انسان سر در مشربه هراتی به تاریخ ۵۷۶ ه.ق.		تصویر و طرح کتیبه تزئینی انسان سر		
تصویر تزئینی خطوط عمودی انسان سر در مشربه هراتی به تاریخ ۵۷۶ ه.ق.		تصویر و طرح تزئینی خطوط عمودی کشیده انسان سر		
تصویر پیکره‌هایی در حال نواختن موسیقی در کاسه سر پوش دار خراسانی، قرن ۵۶ق.		تصویر و طرح پیکره ای در حال نواختن موسیقی		

بررسی و تحلیل نقوش هم چنان که این اثر دارای بعض عناصر تزئینی است که

نقوشی از حیوانات بر روی زمینه گیاهی و اسلیمی بوده و دور لبه نیز تزئینات برجسته مروراید گونه دیده می‌شود.

جدول ۴. نقش اخترمه در فلزکاری غرب ایران (قرن ۷ و ۸ ه.ق). مأخذ: نگارندگان.

نوع ظرف	تاریخ احتمالی	اطلاعات اثر	تصویر اثر
لگن	قرن ۷ و ۸ ه.ق	تصویر اخترمه بخشی از تزیینات لگن ۱۰۵۳ موزه رضاعباسی	
مشربه	قرن ۷ و ۸ ه.ق	تصویر اخترمه بخشی از تزیینات مشربه ۱۸۹۷۳۷۱ موزه ویکتوریا و آلبرت غرب ایران	
سینی (مجمعه)	قرن ۷ و ۸ ه.ق	تصویر اخترمه بخشی از تزیینات سینی موزه ملی	
سینی	قرن ۷ و ۸ ه.ق	تصویر اخترمه بخشی از تزیینات سینی موزه ملی غرب ایران، بروجرد	

سده ۶ ه.ق خراسان دیده می‌شود و به نظر می‌رسد از معماری اوایل دوره اسلامی در خراسان بزرگ به تزیینات فلزکاری راه یافته است.^۶ فراوانی نقش گل‌های شعاعی نیز در فلزکاری قرن ۷ ه.ق ریشه در گذشته دارد.^۷

به کارگیری شبکه‌ای از نقوش هندسی به شکل T، در قالب اصلی‌ترین و گسترده‌ترین زمینه تزیینی، با ایجاد بستری متضاد جلوه بصری موزون و زیبایی به ظرف بخشیده است. این نقش به عنوان یک بستره‌ساز متمایز کاربرد فراوانی در فلزکاری موصل (نیمه اول سده ۷ ه.ق) داشته و به طور هم زمان در غرب ایران نیز قابل ردیابی است. (تصاویر ۳ و ۴) شکل T نماد باستانی حیات موسوم به تائو بوده است (هال، ۱۳۸۳: ۷). و به نظر می‌رسد این نماد احتمالا به عنوان

غالبا از ویژگی‌های تزیینی مکتب موصل به شمار رفته و از جمله نقوش پرکاربرد هستند، وجود پاره‌ای از مؤلفه‌های آرایه‌ای و شیوه اجرای آن نیز تمایزی ایرانی بدان بخشیده است. نقوش مرغی محصور در گل برگ‌ها، دوازده بار تکرار شده که بنابر شواهد موجود درون‌مایه دو مرغ رو در رو، نه تنها در فلزکاری خراسان در سده ۶ ه.ق به کار رفته است بلکه از سده‌های پیشین در پارچه‌بافی ایرانی نیز دیده می‌شود.^۵ شیوه ترسیم نقوش مرغی مجموعه شباهت بسیاری به هم‌تای خود در ابریک برنجی موزه ویکتوریا و آلبرت دارد.

با بررسی آثار و شواهد موجود از نقش بعدی یعنی زنجیره هندسی به نتیجه مشابهی می‌رسیم. این نوع زنجیره هندسی شکل پیش رفته نقشی است که به طور فراوان در فلزکاری

جدول ۵. تطبیق نقش اختر ماه در مکتب فلزکاری خراسان و مکتب فلزکاری موصل. مأخذ: نگارندگان.

نقش اختر ماه در مکتب فلزکاری خراسان	توضیحات	نقش اختر ماه در مکتب فلزکاری موصل	توضیحات
	تصویر اختر ماه بخشی از تزیینات قلمدان ساخته شده توسط محمود ابن سنقر شرق ایران مأخذ: وارد، ۱۳۸۴: ۹۰.		اختر ماه، طرح خطی بخشی از تزیینات شمعدان برنجی نقره کوب نیمه اول قرن ۷ ه.ق احتمالاً موصل مأخذ: رضازاده، ۱۳۹۳: ۶.
	تصویر اختر ماه، بخشی از تزیینات شمعدان برنجی نقره و زر کوب، اواخر سده ۷ ه.ق غرب ایران یا موصل، منبع: موزه متروپولیتن به شماره: ۹۱،۱،۵۲۳		اختر ماه، بخشی از تزیینات قلمدان برنجی نقره کوب، نیمه اول قرن ۷ ه.ق، موصل، مأخذ: وارد، ۱۳۸۴: ۸۳.
	تصویر اختر ماه، بخشی از تزیینات ابریق برنجی نقره کوب از غرب ایران ربع دوم سده ۷ ه.ق، مأخذ: Melikian-Chirvani, 1982, No. 75D		اختر ماه، طرح خطی بخشی از تزیینات ابریق مشهور به بلاکاز 629 ه.ق، موصل، مأخذ: Lanci, 1845, Vol. III, Pl. VII

نقش هندسی تزیینی با هنر چین در دوره ایلخانان به هنر فلزکاری راه یافته باشد.

در خصوص نگاره‌های دوازده گانه مجمعه باید گفت که آنها نمایشگر زندگی درباری هستند. از مقایسه این نگاره‌ها با نگاره‌های مشهورترین ظرف فلزی ساخته شده در موصل یعنی ابریق برنجی موسوم به مشربه بلاکاز با امضاء شجاع بن منه موصلی، اشتراکاتی به لحاظ مضمون در فلزکاری ایران و موصل به دست می‌آید (تصویر ۴). ترسیم موضوعات بزمی، رزمی، شکار و زندگی درباری از جمله مضامین مشترک بین مکتب خراسان و مکتب موصل بوده است. وارد معتقد است که نمایش صحنه‌هایی از زندگی روزمره از ویژگی‌های تصاویر فلزکاری موصل هستند (وارد، ۱۳۸۴: ۸۲). در صورتی که اساس و ریشه وجود مضمونی مانند بهرام گور با آزاده به دوره ساسانی برمی‌گردد و از داستان حماسی فردوسی تصویرآرایی شده و در ادبیات و نگارگری ایران نیز وجود دارد^۱. همچنین وارد متذکر می‌شود که: بعضی از تزیینات

تصویر ۲. مجمعه مفرغی، با تکنیک نقره‌کوبی و کنده‌کاری، قرن ۷ و ۸ ه.ق، شماره ۱۱۰۹ در موزه رضا عباسی. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۶. تصویر مجموعه‌های مشابه به لحاظ شکل با مجموعه ۱۱۰۹ موزه رضا عباسی. مأخذ: نگارندگان.

نوع ظرف	تاریخ احتمالی	اطلاعات اثر	تصویر اثر
مجمعه	قرن ۵۶ ق	جنس برنز، تزیینات حکاکی محل نگهداری مخزن موزه خراسان.	
مجمعه	قرن ۵۸ ق	جنس برنج، تزیینات حکاکی و نقره کوبی، محل نگهداری موزه رضاعباسی.	
مجمعه	قرن ۵۸ ق	جنس برنج، تزیینات حکاکی و نقره کوبی، محل نگهداری موزه ملی.	

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

تصویر ۳. ابریق برنجی بلاکاز، موصل، مورخ ۶۳۰ ه. ق. مأخذ: وارد، ۱۳۸۴: ۸.

تصویر ۴. گلدان مغرغی، نقره کوب، محل کشف بروجرد، قرن ۷ ه.ق، موزه ملی ایران، شماره ۲۵۹۸. مأخذ: نگارندگان.

مشربه بلاکاز براساس الگوهای شرقی شکل گرفته‌اند. مانند تصویری از بهرام گور که در حال شکار به همراه معشوقه‌اش آزاده است که بر پایه داستانی از حماسه فردوسی (شاهنامه) تصویرآرایی شده است. چنین صحنه‌هایی بر روی اشیاء قدیمی غربی دیده نمی‌شود (همان)؛ (تصویر ۵).

نقش اسب سوار که عموماً برگرفته از نقوش تزیینی قبل از اسلام معرفی شده، یکی از بارزترین و در واقع کهن‌ترین نقوش ایرانی به شمار می‌رود (خزایی، ۱۳۸۵: ۴۵) که در دوره اسلامی مورد تقلید فراوان قرار گرفته است. صحنه‌های نوازندگی نیز از مهم‌ترین نقوش تزیینی بر فلزات در دوران پیش از اسلام خصوصاً دوران ساسانی هستند (توحیدی، ۱۳۹۴: ۵۴). صحنه پیش‌کش هدیه نیز از جمله مضامینی است که در هنر ایرانی دیده می‌شود. بنابراین به نظر می‌رسد در این خصوص مکتب فلزکاری موصل وام دار مکتب فلزکاری خراسان است (جدول ۷).

اساساً سبک تزیین در فلزکاری موصل بدین منوال بوده که سطح اثر به افریزها، شمشه‌های کار شده بر روی زمینه هندسی و حاشیه‌های تزیینی تقسیم شده است در حالی که تزیینات اصلی پیکره‌دار و تصاویری از قبیل انسان‌انگاری صورفلکی روی یک زمینه طوماری شکل ریشه در فلزکاری ایران دارد. با دلایل مطروحه منطقی است که انتساب این ظرف را به خارج از مرزهای ایران امروزی منتفی دانست.

تصویر ۵. بشقاب سیمین، نقش بهرام و آزاده در شکارگاه، دوره ساسانی، موزه متروپلیتن، مأخذ: احسانی، ۱۳۸۲: ۱۱۰.

جدول ۷. تطبیق نقوش مجمعه موزه رضا عباسی با نقوش مکتب خراسان و ایران باستان. مأخذ: نگارندگان.

توضیحات	تصویر قسمتی از نقش در مکتب خراسان و ایران باستان	توضیحات	طرح اثر	تصویر قسمتی از اثر
نقش دو مرغ رو در رو در دلو مفرغی ساخت هرات در سال ۵۵۹ ه.ق. مأخذ: فریه، ۱۳۷۴: ۸.		تصویر و طرح دو مرغ رو در رو که دوازده بار تکرار شده است.		
صفحه قاب آینه مفرغی، نقش بهرام به همراهی آزاده، ریختگی، قرون ۷ یا ۶ ه.ق. مأخذ: پوپ، ۱۳۸۰: ۱۱۷.		تصویر و طرح بهرام گور با آزاده که از داستان حماسی فردوسی تصویر آرایبی شده است.		
کاخ هدیش خشایارشا، تصویر پیش کش هدیه. مأخذ: محمدپناه، ۱۳۸۵: ۹۵.		تصویر و طرح صحنه پیش کش هدیه از جمله مضامینی است که در هنر ایرانی دیده می شود.		
بشقاب سیمین زراندود با نقش شکار پادشاه ساسانی شاپور دوم. مأخذ: محمدپناه، ۱۳۸۵: ۱۹۵.		تصویر و طرح صحنه شکار که از جمله مضامین متداول در هنر ایرانی بوده است.		

نتیجه گیری

حمله مغولها از سوی شرق در قرن ۷ ه.ق منجر به نابودی فلزکاری ایران و فرار هنرمندان به شهرهای غربی و موصل شد. با راهیابی هنر فلزکاری خراسان به این منطقه جغرافیایی هنرمندان نیز تحت حمایت حاکمان محلی قرار گرفتند. گرچه در این زمان سبک مسلط بر فلزکاری ایران در واقع تلفیقی از سبکهای ایرانی و موصلی بود، اما به دلیل اوضاع نابسامان اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ایران آثار این دوره دنباله روی مطرحترین مکتب وقت یعنی مکتب موصل بود. هرچند که بخش گستردهای از مبانی و اصول، تکنیکها و نقوش کاربردی این مکتب ریشه در مکتب خراسان داشت. در نیمه اول قرن ۸ ه.ق فلزکاری به مرحله جدیدی گام نهاد. آثار فلزی ویژگیهای ایرانی خود را مطابق با مکتب خراسان دست آوردند و خصوصیات خاص فرهنگی مقتضی زمان را نیز بدان افزودند تا به نوعی هویت مستقل دست یابند.

از بررسی و پژوهش بر روی لگن و مجموعه موزه رضا عباسی چنین استنباط می‌شود که این دو اثر خصایص و ویژگی‌های هنر فلزکاری قرن ۷ و ۸ ه.ق را به نمایش گذاشته‌اند.

وجود عناصر تزئینی خراسانی و البته بدون تمایل به خلاقیت هنری و نوگرایی در لگن (۷ ه.ق) موزه رضا عباسی به همراه مضمون احترام و گل نیلوفر چینی مبین دوره‌ای جدید با سبکی تلفیقی خواهد بود که در نگاه ظاهری به سبک موصل گرایش بیشتری پیدا کرده است. دلایل منطقی وجود دارد که در صورت ناهمگون انگاری ماهیت نقش تزئینی احترام (در مقایسه با نقوش صورفلکی متداول ایران) که همزمان در کارگاه‌های فلزکاری غرب ایران و موصل رواج داشته است، شیوه اجرا و ترسیم آن به سبک فلزکاری مکتب خراسان است.

به کارگیری مضامین ایرانی و شیوه پردازش نقوش انسانی روی یک زمینه طوماری شکل در مجمعه (۸ ه.ق) موزه رضا عباسی به علاوه استفاده از نقوش تزئینی دیگری که ریشه در فلزکاری ایران داشته‌اند معرف بازگشت به خاستگاه خراسانی با رویکردهایی نوین است.

مجموعه مباحث مذکور نشان می‌دهد که دو اثر فلزی مورد مطالعه موزه رضا عباسی علی‌رغم استفاده از برخی نقوش تزئینی غیر بومی انحرافی از اصول و معیارهای زیبایی‌شناختی مکتب خراسان و اصالت ایرانی بروز نمی‌دهد و احتمال ساخته شدن آنها در غرب ایران (مرزهای امروزی) با توجه به تکنیک‌های فنی ساخت و تزئین از پشتوانه کافی برخوردار خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. نقش موسوم به حلقه مروارید (Pearl Roundel) در پارچه‌های ساسانی به فراوانی به کار رفته است، به طوری که گاه پارچه‌های ساسانی را با این شاخصه می‌شناسند (ر. ک. 4 Ward, 1993, fig 18; Melikian-Chirvani, 1974).
۲. نقش رشته مروارید را می‌توان در پایینی‌ترین قسمت جاشمعی شمعدان موجود در موزه ملی ایران به شماره ۱۲۶۳ مشاهده کرد. برای مطالعه بیشتر (ر. ک. pl.1316 Pope and Ackerman, 1938, vol. XII).
۳. رایس کتیبه‌های پیکره دار در فلزکاری خراسان را به سه دسته تقسیم می‌کند :
الف- کتیبه‌هایی که حروف آنها از بدن انسان تشکیل شده است (کتیبه‌های جاندار animated script)
ب- کتیبه‌هایی که انتهای حروف بلند آنها به سر انسان ختم می‌شود (کتیبه‌های انسان سر Humanh eaded)
ج- کتیبه‌هایی که در میان حروف خود به حیوانات جای داده‌اند (کتیبه‌های حیوان بستر scripts inhabited)
۴. این تصویر در فلزکاری دوران اسلامی برای نخستین بار روی یک آینه ی مفرغی منتسب به بین النهرین و به سال ۵۴۸ ه.ق بروز یافته است. (Combe Sauvaget and Wiet, 1941, p.265, No. 3160 ; Pope and Ackerman, 1938, Vol. XII, pl. 1301a).
۵. پس از آن، در تاریخ ۵۸۵ ق در موصل و روی سکه عزالدین مسعود ابن مودود به کار رفته است (ر. ک. 7 pl. 130, no. 94, Edhem, 1894, p. 94). وی اولین حاکم زنگی است که سکه‌های با نقش ماه ضرب کرده و سنتی بر جای گذاشته است که نه تنها عده‌ای از حاکمان زنگی بعدی بلکه برخی از حاکمان ایلخانی تسلط یافته بر موصل نیز از آن تبعیت کرده اند (ر. ک. 49 note, Van Berchem, 1910, p.94).
۵. حضور ردیفی از مرغان رو در رو را در بالاترین آفریز و زیر لبه ی دلو معروف هرات از سال ۵۵۹ ق می‌توان مشاهده کرد. استفاده از دو مرغ رو در رو در حکم یک جزء تزئینی واحد در ابریقی از موزه متروپولیتن (ر. ک. 12 fig, Al-Ush, 1972). و در مجسمه پرنده‌ای از موزه ویکتوریا و آلبرت (ر. ک: Melikian, 1982, p. 122, No. 50- Chirvani, 1982) دیده می‌شود.
۶. برای مشاهده کاربرد این درون‌مایه در پارچه‌های ایرانی (ر. ک. 988, 990, 992 pl. Pope and Ackerman, 1938 vol. xii).
۶. 4 note Melikian-Chirvani, 1982, p. 170 and 173.
۷. Bernheimer, 1968, fig. 9.
۸. دو ظرف نقره بعد از دوره ساسانی در موزه ارمیتاژ وجود دارد که افسانه مشهور بهرام گور و آزاده روی آن منقوش و نام صاحبان این دو ظرف که مهربوحت (مهربوزید) و پیروزان است به خط پهلوی روی ظرف حک شده است. تزئین این دو ظرف به سبک رسمی و کم برجسته و طراحی آن ثقیل است و این از خصوصیات ظرف نقره‌ای است که بلافاصله بعد از دوره ساسانی ساخته شده است (ر. ک. دیماند، ۱۳۸۳: ۱۳۵).

فهرست منابع

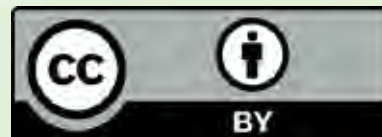
- احسانی، محمدتقی. ۱۳۸۲. هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- افروند، قدیر. ۱۳۸۵. سهم خراسان در پیدایش، رواج، رشد و تعالی هنر ایرانی- اسلامی. کتاب ماه هنر، (۹۱ و ۹۲): ۷۴-۸۶.
- برند، باربارا. ۱۳۸۳. هنر اسلامی. ت: مهناز شایسته فر، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- پاکبازی، سارا. ۱۳۸۲. فلزکاری از مکتب خراسان تا عصر مغول. نشریه هنرهای تجسمی، (۲۰): ۱۴۸-۱۳۸.
- توحیدی، فائق. ۱۳۹۴. فن و هنر فلزکاری در ایران. تهران: انتشارات سمت.
- محمد، خزایی. ۱۳۸۵. نقش تزئینات هنر ساسانی در شکل‌گیری هنر اسلامی ایران در سده‌های سوم تا پنجم. نشریه نگره، ۲ (۳ و ۲): ۳۶-۴۹.
- شرانو، امیرتو. ۱۳۸۷. هنر ایلخانی و تیموری. ت: یعقوب آژند، تهران: تهران.
- هال، جیمز. ۱۳۸۳. فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب. ت: رقیه بهزادی، تهران: انتشارات معاصر.
- وارد، ریچل. ۱۳۸۴. فلزکاری اسلامی. ت: مهناز شایسته‌فر، چاپ اول، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

- Al-'Ush M. & Abu-L-F. (1972). "A Bronze Ewer with a High Spout in the Metropolitan Museum of Art and Analogous Pieces", in *Islamic Art in the Metropolitan Museum of art*. ed. New York: R Ettinghausen.
- Bernheimer, R. (1968). A Sasanian Monument in Merovingian France. In *ArsIslamica*, (5): 221-232.
- Edhem, I. G. (1894). *Catalogue des monnaies turcomanes*. Constantinople: Mihran .
- Melikian-Ch. (1982). *A.S. Islamic Metalwork from the Iranian World, 8th-18th centuries*. London: Victoria and Albert Museum catalogue.
- Pope, A.U. & Ackerman, Ph. (1938). *A Survey of Persian Art from prehistoric times to the present*. Volume XII, Plates 981-1106; 1276-1482. Tehran: Mnafzadeh Group.
- Rice, D. S. (1955). *The Wade Cup in the Cleveland Museum of Art*. Paris: Les.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

DOI: 10.22034/bagh.2018.60567

URL: http://www.bagh-sj.com/article_60567.html

